

A Königsbergi Töredék és Szalagjai (és más korai szövegemlékeink) datálásához*

1. Az utóbbi egy-két évben legkorábbi szövegemlékeinkről a legjelentősebb új eredményeket TÓTH PÉTERnek (2009) A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata című tanulmánya hozta, még ha vannak is benne lezáratlan, illetve vitatható kérdések. Erre a tanulmányra egy cikkében, amelyhez megjegyzését már csak utólagos függelékként tudta betoldani, SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009: 411–431) már reagált, az elismerés mellett jelezve, hogy azt BENKŐ LORÁNDhoz, más nyelvészekhez (részben hozzám is) csatlakozva TÓTH véleményénél (a 14. század második fele) ő szintén jóval korábbinak tartja, BENKŐ alapvető művéhez (1980: 26) hasonlóan a 12. század végére, a 13. század elejére teszi. A nyelvemlék ugyanis másolat, a fennmaradt szöveg nyelvállapota pedig az eredetire (is) utal. Tanulmányában SZENTGYÖRGYI főleg azzal a kérdéssel foglalkozott, vers vagy próza-e a KT.,¹ s a vers mellett foglalt állást. A címhez illesztett lábjegyzetben említett konferencián TÓTH ismét kifejtette a KT. és Sz.-ről vallott nézetét, SZENTGYÖRGYI pedig – akinek az előadáscímében a KT.-re vonatkozó „hogyan szólának” utóbb a „mikor szólának”-kal is kibővült –, nemcsak a KT. vers volta mellett érvelt újra, hanem a KT. és Sz.-nak a TÓTHnál gondoltnál jóval korábbi datálása mellett is. Magam a konferencián csak röviden tudtam jelezni, hogy mint már meg is írtam (A. MOLNÁR 2003; 2005: 119–120), a KT. (és Sz.-)t másolatnak tartom, és korábbra datálom, mint most TÓTH PÉTER.

E cikkben a KT. és Sz.-val, datálásának a kérdéseivel részletesebben foglalkozom, s ennek kapcsán kitérek más korai szövegemlékeink datálására is. A KT. (és Sz.) műnemének (vers vagy ritmikus próza) az ügyét nem tárgyalom. A KT. és Sz.-ról írt monográfiájában B. LŐRINCZY ÉVA (1953: 5, 21–23, passim) elfogadta a KT. és Sz. korábban hagyományos datálását (1350 k., l. pl. ÓmOlv. 173–179), s könyvének módszere az, hogy KNIEZSA ISTVÁN (1952: 85–88) helyesírás-történeti vizsgálataira is hivatkozva 14. századi szövegeinkben (ÓMS., GyS., KT. és Sz.) egy 12. századi könyvírás hagyományainak a továbbélését keresi, illetve még ő is gondol arra is, hogy az említett szövegek abból a korból valóknak a másolatai lehetnek.

A KT. és Sz.-t, mint ismeretes, a hajdani Königsbergi Egyetemi Könyvtár egy latin nyelvű domonkos hártakódexében találták meg. A KT. a kötéstábla és

* Ez a cikk az ELTE-n az Ómagyar Mária-siralom felfedezésének 90. és a Königsbergi töredék megtalálásának 150. évfordulójára emlékező konferencián (http://nyelvtortenet.elte.hu/?page_id=229) 2012. december 18-án elhangzott, közlésre „Legkorábbi szövegemlékeink néhány problémája” címmel már beküldött előadásomhoz csatlakozik. – Cikkem leadásakor jelent meg HOLLER LÁSZLÓnak A 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről című részletes, új megfigyeléseket is prezentáló tanulmánya (HOLLER 2013), amit már csak egy-két utólagos megjegyzés erejéig tudtam figyelembe venni (a kézirat korábbi beküldése után így is rövidítésre kértek). Véleményemet HOLLER munkája lényegében nem befolyásolja.

¹ A vizsgált nyelvemlékre vonatkozó rövidítések: KT. = Königsbergi töredék; KTSz. = A Königsbergi töredék szalagjai; KT. és Sz. Königsbergi töredék és szalagjai (együttes említés).

a kódex első lapja közé bekötött védőlevél felső részén lévő kilencsornyi folyamatos magyar nyelvű szöveg, amelyben néhány utólagos kis betoldás is van (alatta és a hátlapján latin szöveg áll). A Szalagok (a KTSz.) pedig egy szétszabdalt kódexlap részei, amelyeket a könyvkötő keresztbe a kódex gerincére ragasztott, hogy a lapokat összetartsa. S a kötés megbontása, a szalagok leáztatása után megállapították, hogy négy szalag elő- és hátoldalának megfelelő összeillesztésével huszonegy egész és harmincnégy félsornyi töredékes és nem egyszer nehezen olvasható, de összefüggő magyar szöveget kapunk. A Szalagok és a KT. pedig bizonyára egybetartoztak, föltehetőleg a következő sorrendben: 1. a KTSz. előlapja, 2. a KTSz. hátlapja, 3. a KT. A különböző tartalmú szövegek a Szűz Mária tisztelethez kapcsolódnak. A KTSz. előlapján Istennek Gábrriel arkangyalt Máriához küldő szavai és az Ave Maria kezdete van. A hátlap szövegét nehezebb értelmezni, egy Mária-legenda, az Ara coeli egy részletét sejtették benne. A KT. pedig egy Mária szűzanyaságáról szóló elmélkedés befejezése (a KT. és Sz.-re l. ÓmOlv. 173–191; B. LŐRINCZY 1953; BENKŐ 1980: 42–43, 49–52, 57–58, passim).

2. TÓTH (szintén) úgy látja, az eredetileg a kódex végén lehetett KT. és Sz. egy kéztől való. Mégpedig ugyanattól, amely a KT. alá és annak hátoldalára is latin prédikációvázlatokat, illetve a margóra megjegyzéseket is írt. A KT. pedig szerinte a Szalagok hátlapján legalul levő „[q]ui mia vrduguc scurnevlen[ec]” szövegrésznek lehet a folytatása. Tehát a Krisztus születése miatt megdöbbsent ördögök „szörnyülének”, szörnyedtek el, és ők azok, akik „úgy szólának”, ahogy a KT. elmondja. Ehhez az értelmezéshez egy eredetileg Maximus torinói püspöktől származó homíliában jó, bár nem teljes latin szövegpárhuzamokat is talált. Mint írja, ennek az 5. században keletkezett homíliának későbbi másolatait, variánsait is ismerjük.

Ma csak a KT. eredetije fellelhető, amely a II. világháború során a lengyelországi Toruń Egyetemi Könyvtárába került, a Szalagok és az őrzőkódex lappanganak vagy elvesztek (l. VIZKELETY 1984). A JAKUBOVICS-hagyatékban azonban TÓTH talált az őrzőkódex mintegy harminc lapjáról korábban készült fényképfelvételeket is, amelyeket eddig a kutatás nem vizsgált. Ezeken többek között a neves domonkos rendi Beauvais-i Vince (Vincentius Bellovancensis †1264) egy Mária-életrajza olvasható, amelyet egyházatyák írásaiból, főleg homíliáiból szerkesztett. S ez tartalmaz egy paragrafust, amely egy homílián alapul Gábrriel elküldéséről, az Angyali üdvözlétről. És egy, a Sátánnak, az Ósellenségnek, az „inimicus”-nak a szűztől fogant gyermek születése miatt érzett csodálkozásáról, megdöbbenéséről beszámoló Maximus-féle prédikációt ugyancsak találhatunk benne. S az egész kódexben, főleg a Mária-életrajzban a KT. és Sz. kezétől megjegyzések is vannak, két olyan is, amely tartalmilag összefügg a KT. és Sz.-val: „Gabriel angelus”, illetve: „Quomodo diabolus amiratus de novitate miraculi”. A KT. és Sz. szerzője tehát áttanulmányozhatta a kódexet, a Mária-életrajzot, ezek a szép részek megragadhatták a fantáziáját, s utána a kódex végén belőlük egy magyar nyelvű Mária-életrajzot fordított-parafrázál, állított össze. Ebből azonban az következik, hogy a KT. és a KTSz. nem másolás, datálásuk pedig a lejegyzés korában használt korai gótikus kurzív írástípus használatának (a 14. század közepe) és az eredeti

kódex(rész) utolsó bejegyzésének az időpontja (1392) közé esik. Persze, TÓTH sem tekinti a vizsgálatokat lezártnak, lehet, hogy a KT. és Sz.-hoz még szorosabb és teljesebb párhuzam is előkerül, s a Szalagok egy részéhez sem ismerünk forrást, avagy jó párhuzamot stb. A paleográfiai érveléshez magam ugyan kevésbé szólhatok hozzá (a Jakubovich-hagyatékot sem tanulmányoztam), de tudjuk, sokszor itt is nehéz a pontos állásfoglalás. Például tanulmánya 87. lábjegyzetében TÓTH (2009: 115) azt írja, „hogy a korai gótikus kurzív megjelenését a paleográfusok egyöntetűen a 14. század második negyedére teszik”. S megjegyzem még, hogy legtöbben, a nyelvészek a KT. és Sz.-t másolatnak tartjuk. Az eddigi szakirodalom is, nem egy kutató a KT. és Sz. s a környező latin szövegek születésének és feltett másolásának idejét, kezeinek azonosságát részben különbözőképp ítélte meg (vö. pl. BENKŐ 1980: 19–32; SZENTGYÖRGYI 2009: 414, s még l. lentebb).²

2.1. TÓTH PÉTER fejtegetései – értékes adatfeltáró voltuk mellett – önmagukban logikusak, de kifejezett nyelvtörténeti vizsgálattal, valamint egy-két általa számba nem vett ténnyel is szembesíteni kell őket. Az alábbiakban a KT. és Sz., valamint kronológiájuk körül tovább gondolandó kérdéseket sorolnék fel, s kommentárokat is teszek, olykor más korai szövegemlékeinket szintén érintve. Ómagyar helyesírás-történetében KNEZSA (1952: 85–88) a KT. és Sz.-nak nem is a nyelvét tartja kifejezetten 12. századi jellegűnek, hanem annak a helyesírását – amire TÓTH (2009: 97) is elsőrenden hivatkozik –, és amelyet KNEZSA úgy magyaráz, hogy azt egy akkortól induló nyelvemlékcsoport közvetítette. Föltevésként jegyzi meg, hogy „egyes esetekben, így pl. az ÓMS. *iü* diftongusai alapján az is valószínű, hogy emlékeink esetleg XII. századi emlékek másolatai, vagy átdolgozásai lehetnek”. Majd azt szintén hozzáteszi, hogy a helyesírásra vonatkozóan „emlékcsoportunkból [ÓMS., GyS., KT. és KTSz. – M. F.] a legkésőbbiek, a KT. és a KTSz. őrizték meg legjobban a XII. századi jelleget. Ez azonban nyilván onnan van, hogy a másik kettőt korszerűbb helyesírást ismerő másolók másolták” (KNEZSA 1952: 88; vö. SZENTGYÖRGYI 2009: 412). Később pedig KNEZSA (1959: 9–10) egy rövid tankönyvében azt írja, hogy ezek a nyelvemlékek egy korábbi irodalmi vagy könyvhelyesírás folytatói. Az ÓMS. *iü* diftongusait említve KNEZSA arra utal, hogy mivel a kancelláriai helyesírásban a 13. század közepétől a rövid *ü*-t *yu*-val is jelölték, ekkor az *iü*-nek már *ü*-nek kellett lennie, mert a rövid *ü*-t írhatták a hosszú *ü* jelölésével. Igaz, ezeket a betűkapcsolatokat a folyamatban lévő hangváltozások s a helyesírási jelölés alakulása folytán sokszor többféleképpen is olvashatjuk, de az ÓMS. *byuntelen* szava a vers kiváló ritmusa miatt itt még bizonytalannal négy szótagú (l. SZINNYEI: 1926: 232–233): „Sydou myth thez turventelen | fyom merth hol byuntelen”. KNEZSA (1952: 87) ezért az ÓMS. eredetijét egyenesen a 12. század végére tenné. Hogy a többi hasonló adatban még

² HOLLER (20013: 332) szerint pl. – TÓTHtal (2009: 113) ellentétben – a KT. hátlapjának latin szövege (D), más kézírás, mint az előlapján (C) és a Szalagokon (A, B) lévő. A KT.-t tartalmazó lap két oldala, a C és D írása pedig nem egyezik meg a kódex egykori számozásával a 108., eredetileg záró főlíóján láthatóval, amely a C-t és D-t tartalmazó 97.-kel alkotott egy duplafőlíót. Így viszont közvetlenül az íráskor hasonlóságára hivatkozva nem lehet kijelenteni, hogy a KT. és Sz. egykori lapjai biztosan az őrzőkódex eredeti anyagához tartoztak. (Bár ennek a lehetőségét sem lehet kizárni.)

diftongus vagy már *ü* hangzott-e, az külön támpont nélkül kérdéses, ha, mint írja, az *iu* (*yu*) és *u* váltakozik *ü* helyén, az már inkább hosszú *ü*-re mutat. Egyébként az ŐMS.-ban BENKŐ (1980: 52–53) s magam is (A. MOLNÁR 2005: 81) a *Keferuen*, *kyul*, *mezuul* és a *Tuled* szavakban olvasunk hosszú *ü*-t, s diftongust (a *byuntelen*-en kívül) a *hyul* szóban (itt is úgy jön ki a ritmus, ha a diftongust tagoltabban, két szótagúnak ejtjük); rövid *ü*-t pedig számos más szóban: *tekunched*, *kunuel*, *buturut*, *wklelue* stb. Anélkül, hogy az ómagyar *iu* diftongus problematikájába jobban belemennék, megjegyzem viszont, hogy amint hangtörténetében BÁRCZI GÉZA (1958: 92) mondja: „Ez az egyszerűsödés [az *iu* diftongus *ü*-vé, *ö*-vé, *i*-vé, valamint *é*-vé való monoftongizálódása] nyelvtörténeti adataink szerint zömében a XIII. században mehetett végbe”. B. LŐRINCZY (1953: 74) pedig a KTSz. *[h]yu* szaváról ezt írja: „*[h]yu*. A *hü* melléknévben a nyelvtörténeti meggondolások alapján, valamint az adatok tanúsága szerint nagy valószínűséggel tehetünk fel a XIV. század közepén *iu* diftongust... másképp KNEZSA, i. m. 87”. BENKŐ (1980: 50) itt elsősorban *hiü*, másodsorban *xiß* olvasattal számol. Az ismeretlen eredetű *bün* szóról pedig a TESz. (és az EWUng.) azt írja, hogy „korábbi alakja föltehetőleg *biün* volt”. A korai adatokra lásd még HB.: *bunet* (háromszor); KT.: *býnut*; KTSz.: *binut*; JókK. 32, 33: *bewnt*, 155: *bynt*; SzékK. 233: *bývnnec*, 234: *Bývnbce*; stb. Persze, KNEZSA (1952) egyes megállapításai sem megkérdőjelezhetetlenek, az *iu* diftongussal kapcsolatban SZINNYEIRE tett hivatkozását például annyiban pontosíthatjuk, hogy ő ott tulajdonképpen arról beszél, a diftongust (amiből a hosszú *ü* vagy *i* lett; vö. *bün*, *bín*) azért kell két szótagúnak venni, mert az két külön szótagba tartozó magánhangzóból fejlődött, s az ŐMS. még ezt az állapotot őrzi. De a diftongus nemcsak az időmértékes, hanem a hangsúlyos verselésben maga is lehet két szótagú. A SZEPEŠ–SZERDAHELYI-féle Verstan (1981: 391) az ŐMS.-ból egy részletet elemezve a *buabeleul* szóban az *ëü* diftongust például két szótagúnak veszi (a *byuntelen*-szóig nem jut el). Úgy érzem, ahol a diftongus egy illabiális és egy labiális magánhangzó összekapcsolódásából áll, ott (jobban) lehet két szótagúnak ejteni, mint ahol mindkét tag labiális (pl. ŐMS.: *Sydou*, *fýrou*, amely szavakban SZEPEŠ–SZERDAHELYI is csak két szótagot számlál.)

2.2. A KT. és Sz. másolatnak vagy eredetinek minősítéskor pedig megjegyzendő, hogy vannak bennük leírási és/vagy másolási hibák. A KT.-ben a negyedik sor második felében, az ötödik sor elején lévő „Tudýuc latiuc (föle írva kis betűvel: *evt*) *fcu3* lean / nac” mondatban a *fcu3* szó előtt egy megkezdett *le* szótag van áthúzva, úgy hogy – észrevevén hibáját, miszerint tévesen az azután következő *leannac* szót kezdte meg –, a leíró azt abbahagyta és lehúzta, miközben az *e* betűt még be sem fejezte (l. B. LŐRINCZY 1953: 11). Az ilyen tévedések inkább másolótól szoktak származni, bár nem zárható ki, hogy az eredeti leíró is vét így. Magam pedig még azt is felvettem, hogy a KT. *leyeffen* 'lehessen' szava föltehetőleg íráshiba *lehessen* helyett. A *-hat/-het* képzőre ugyanis a kilenc sornyi KT.-ben öt, a Szalagokban pedig két sértetlen adatot találunk, s a képző mindenütt *h*-val van írva, a KT. egy betoldásában is. A *h*-nak a régiségben viszont van olyan paleográfiai változata, amelyik összetéveszthető az *y*-nal. A kódexekből hoztam is néhány adatot, amikor a *h*-t *y*-ból vagy föltehetően abból alakította a másoló, az ÉrsK. 258-on

pedig a hibajavítás el is maradt: *hozagot* (Ϸ: *yozagot*). Ide vonható még például a JordK. 13: *yelheztetee* és az ÉrdyK. 33: *yozyaa tartozoo* adata is, noha ezekben MELICH (1909: 394) egy $\chi > j$ változást tesz fel, de szó eleji helyzetben ilyenell nem számolunk. Igaz, a szakirodalom a *leyeffen*-t úgy tartja nyilván, hogy benne a hiátustöltőnek érzett *h* (χ)-t *j*-vel cserélték ki (l. pl. B. LŐRINCZY 1953: 11, 63; BENKŐ 1980: 88), ami szintén lehetséges. Mivel azonban, a *-hat/-het* képzőnek másutt nincs *j*-s alakja, egy *leyeffen* szóalak talán jobban magyarázható egy félreolvasás szülte gépies másolási hibával (l. A. MOLNÁR 2003: 436, 2005: 122–125). BENKŐ (1980: 23) pedig a KTSz.-ről ezt is írja: „Leírási hibák legnagyobb számában a KTSz.-ban és az ÓMS.-ban található. A KTSz.-nak több betűtévészítése főként azokon a helyeken, ahol a betűk ductusai közel esnek egymáshoz, arra mutathatnak, hogy a másoló az eredeti szövegnek vagy nem jól olvashatósága, vagy számára már archaikus nyelvi sajátosságai miatt nem értette meg a szöveg néhány részletét, pl. *minleffed*-et ír *miuleffed* helyett, *muyn*-t *munyn* helyett, *latecuot*-ot *latotuot* helyett, *fizeni*-t talán *fizetni* helyett stb.”

2.3. S az is tanulságos, ha – nem is teljességre törekvően – néhány régies nyelvi jelenséget legkorábbi szövegemlékeinkben szisztematikusabban összevetünk.

1. Későbbi jel- és ragalakoknak egyedül a HB.-ben található előzményei: plur. 1. birtokos személyjel, lásd: *ifemucut*, *uromc* (vö. pl. KT.: *rohtonc*, *nekunc*, *hýrunc*); a jövő idő jele, lásd: *emdul* (adatok csak a MvS.-tól: *meg elend*, *hallandia*; JókK.: 24, 35: *akarandaz*; 123: *el haylandnak*); plur. 1. alanyi igerag, lásd: *uogmuc*, *vogmuc* (négyszer), *uimagg(omuc)*³ (vö. pl. KT.: *lelhetneýnc*; JókK. 30, 134: *mondonk*, 81: *el megewnck*; ÉrdyK. 509: *allwnk*). A HB.-ben lévő vagy közös előzményű, történetileg is rekonstruálható *m*-es alakokból többek között képzés helye szerinti hasonlúlással vezethetők le a vonatkozó toldalékok későbbi *n*-es alakjai, köztük a mai köznyelvi *-unk/-ünk*, valamint az *-and/-end* is. Az *-unk/-ünk* igerag, elsősorban a hasonló főnévi birtokos személyjeles formák analógiájára alakult (l. pl. B. LŐRINCZY 1953: 134; E. ABAFFY 1991: 140).

2. Néhány régi testesebb határozórag viselkedése. Az eredetileg egyalakú *-ben* és a *-nek* (a birtokos jelző, a dativus stb. ragja) a HB.-ben még nem illeszkedik, az utóbbi egyszer még külön is van írva: *milofstben*, *paradifumben*, *iovbén*; *halalnec* (kétszer), *muga nec*, *foianec*, *nemenec* stb. A KT. *vleben* szava az illeszkedés szempontjából nem értékelhető, a rag a KTSz.-ben még nem illeszkedik: *latotuben* (igaz, veláris hangrendű szóra ez az egy példa van), *myben*, *uleben*. A *-nek* a KT.-ben és a KTSz.-ban már illeszkedik, külön írt forma pedig nincs: KT.: *scuz fegnec*, *lean / nac* (a *lean* a sorvégen áll); KTSz.: *ur iftennec*, *angol[u]cnoc*, *leannoc*, *keralucnoc* (kétszer); stb. Az ÓMS.-ban a *-ban*, *-ben*-re nincs adat, a *-nek* pedig illeszkedik, és külön írva nem fordul elő: *viragnac*, *fyomnok*, *mogomnok* stb. A GyS. első distinctiójában egy nem illeszkedő *-ben* rag van, ugyanitt azonban egy illeszkedést mutató is: *Habrofagben*, *Koorfagbon*, *Sciukfegben*. A második distinctióban három példa van az eredeti *-ben*-re (*ielenuiben* és kétszer:

³ A HB. itteni *uimagguc* szava toldalékai fölé írta ugyanaz a kéz az *omuc*-ot: a tárgyias igeragot helyesen alanyivá korigálta. Az itt tévesen leírt *uimagguc* a HB.-ben fentebb négyszer előforduló *Wimagguc*, *vimagguc*, *uimagguc* tárgyias alakok hatására jöhetett létre (l. BENKŐ 1980: 23).

kepeben) s egy az illeszkedő *-ban-ra*: *tonofagaban*. A harmadik prédikációvázlatban nincs vonatkozó adat. Az első distinctio azonban bizonyára másolat (a másik kettő valószínűleg nem), így az is elképzelhető, hogy a *Habrofagben* a korábbi másolt szöveg reflexe. E distinctio másolat volta mellett szól, hogy a GyK. vonatkozó beszédéhez csak lazábban, lényegében csak hasonló témáját tekintve kötődik, a latinjának pedig korábról ismerjük az eredetét. A legkorábbi szövegre VÉRTES O. ANDRÁS (1956) hívta fel a figyelmet, ez Nagy Szent Albert (Albertus Magnus, 1197–1280) *Compendium theologiae veritatis* című művében (lib. 4, cap. 12) fordul elő, bár valószínűleg nem ő a szerzője. Más párhuzamokra lásd még: ÓMolv. 136; MADAS 2002: 197. Másolásra utalhat a második sor abbahagyott és lehúzott *keguffe* szótöredéke is, amit az első sor végén álló *keguffege* szó újraírása, majd annak abbahagyása okozhatott. A *-nek* a GyS.-ban mindennütt illeszkedik, és egybe van írva a szóval: *walacnok* (háromszor), *eleeknek*, *tonohtuananac*, *nepnech*, *fianach*, *halalanoch* stb. A *-vel* (~ *-val*) rag előfordulásából pedig annak különböző hangtani viselkedése és vitatott eredete miatt csak bő felsorolást nyújtok: HB.: *zumtuchel*, *halalálál*, *fzumtuchel*, *kegilmehel*; KTSz.: *[mi]loftual*; ÓMS.: *fyrolmol*, *buol* (kétszer), *kunuel*, *kynaal*, *fyaal*; GyS.: *zaiaual*, *fcemehel*. Megjegyzem azonban, hogy a később elterjedt, hasonulással létrejött alakok csak az ÓMS.-ban vannak: *scegegkel*, *ualallal*, *halallal*, *?fyrolmol*; vö. KOROMPAY 1991: 309).

3. A *-be* (~ *-ba*) és a *-ből* (~ *-ból*) ragok előzményei. Ezek inkább még névutónak tekintendő, hosszabb és nem illeszkedő palatális hangrendű alakok, lásd HB.: *vilagbele*, *nugulmabeli*, *uruzagbele*, *timnucebelevl*; KT. (nincs adat); KTSz.: *mvnybe[le]*, *puftobe[l]e*, *mogzotbele[vl]*, *agbe[le]vl*; ÓMS.: *egembelu*, *buabeleul*; GyS. (nincs adat); JókK. 56: *affy/ba*, 80: *ablakba*, 71: *bewnbe*; 131: *etekbelew*, 17: *erdevbew*, 80: *ablakbalol*, 88: *affy/zbolol*, 152: *halalbol*.

4. A *-ság/-ség* és az *-at/-et* névszóképző előfordulásai. A *-ság/-ség* mindegyik nyelvemlékünkben illeszkedik, s a KT. és a KTSz. kivételével mindig egybe is van írva a tőszóval: HB.: *uimadfagucmia*, *uruzagbele*, *birfagnop*; KT.: *fcuz segnec*; KTSz.: *fcobodfagut*, *cuetszegum* (kétszer), *cuetszegem*, *yftenfe[g]nec*, *yften seg*, *výmád fagu[t]*, *dýchev segut*, *Bezzug segut*; ÓMS.: *scepfegud*; GyS.: *keguffege*, *vrukfege*, *egeffege*, *beufege*, *tanofagaban*, *asztotlonfaga*; vesd össze még JókK. 111: *ymadfagban*, 141: *elefegekben*; stb. A *-ság/-ség* (is) önálló szóból keletkezett, a különírt alakok tehát tulajdonképpen régebbi nyelvállapotot tükröznek. A KT. és Sz. különírt adatait azonban annak tudatában kell értékelnünk, hogy e képző még később is előfordul különírva, sőt ritkán nem illeszkedő formában is: BesztSzj.: *ember fig*, *kezel seg*, *aleth fig ag fig*; SchlSzj.: *nemzet seg*, *racon sag*; SermDom. II: *alazatu sehgyerth*. (I. D. BARTHA 1957: 88, 119; BENKŐ 1980: 182; Gl.); BécsiK. 13: *magallégő*, de 11: *magassaga* (B. LÖRINCZY 1953: 94) stb.⁴ – Emlékeink régi-

⁴ BENKŐRE hivatkozva HOLLER is felhívja rá a figyelmet, hogy a KTSz. A oldalán a *-ság/-ség* képző mindig egybe van írva a tőszóval (hat adat), a B-n és a C-n (a KT.-ben) viszont mindig külön (hét adat). Ezért ebből és egy-két más (kevésbé markáns) helyesírási, valamint szóhasználati eltérésből ő arra következtet, hogy az A oldal (ahogy nevezi, Ómagyar Angyali Üdvözet; ÓAÜ.) későbbi,

ségére vall az is, hogy az *-at/-et* névszóképző bennük toldalékok előtt (bizonyára funkcionális okokból, l. BENKŐ 1980: 142–150) még többször végmagánhangzóval fordul elő. Vesd össze (ha vannak, véghangzó nélkülieket is felsorolok): HB.: *intetvinec, ildetuitvl, kinzotviatwl*; KT.: *kezdetuitul, ?chudaltuf* (-t képzős alak is lehet); KTSz.: *fugad[at]iat, cuetfegum, cuetfegem, tamadatia, aradatia, latotuben, latecuot* (Ϸ: *latotuot*), *fugadotianoc*; ÓMS.: *hullothya, ololothya*; GyS.: *ielenetuiben, arulatia, Nemzetui, vadulatia, fugadatia, chudalatuif*. Látjuk, a HB.-ben csak véghangzósok vannak, a KT. és Sz.-ban és a GyS.-ban már ezekből van kevesebb, az ÓMS.-ban pedig csak véghangzótlán alak van. – S megemlíthetünk még néhány más korjelző nyelvi jelenséget is.

5. Az *ëj* diftongusra, amelyből az ős- és ómagyarban *é* hang keletkez(het)ett, csak a HB.-ben (*enejyc*) és a KT.-ben van egy-egy adatunk (*lelhetneýnc*) a feltételes mód jelében. Ugyanakkor azonban a KT.-ben van egy *uolna* (= *bolná* ~ *bolná, volna*) is, amelynek *á* (*á*)-ja csak az *ei* veláris megfelelőjének, az *ai*-nak a monoftongizálódásával (és rövidülésével) vagy az (*ai* >) *é* illeszkedésével (és az *á* rövidülésével) születhetett.

6. Az *ou* diftongus monoftongizációjára (> *ó*), lásd: HB. *uolov iarou, bovduq, iovben, iov*; ÓMS.: *fydou* (kétszer), *fyrou*; KTSz.: *bodug, (v)olo, vol(o)*; GyS.: *Habrofagben*. A két utóbb említett nyelvemlékben tehát a monoftongizáció már végbement, a két előbbiben viszont még nem. Igaz, előfordulhat (inkább az ÓMS.-ban), hogy az *ou, ov* már *ó-t* jelöl.) BÁRCZI (1958: 96–97) szerint „az *ou* > *ó* fejlődésre az első példák a XII. század második feléből valók... Az egyszerűsödés a XIV. század második felében nagyjából befejezettnek tekinthető”. E. ABAFFY ERZSÉBET (2003: 344) újabb összefoglalásában pedig az áll, hogy az *ou, ëj* típusú diftongusok monoftongizálódása a 13–14. században bontakozott ki, s két új fonémát teremtett meg, az *ó-t* és az *ő-t*.

7. Régi igekötőink lativusragos határozószókból az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor legelején keletkezettek. A HB.-ben és a KTSz.-ban a *mëg* és az *el* igekötőre vannak adataink. Ezekben az (-*é*) lativusrag még látható, az igével pedig nincsenek egybeírva, a helyhatározói funkciójukat viszont már elvesztették, és egyértelműen igekötőknek tekintendők: HB.: „*turcutat mige zocostia vola*”; KTSz.: „*angol[u]cnoc corat [ha]mar ele mulhaff[fa]*”, „*men]ecnec eget mege turhe[ffe]*”, „*nazaret [v]arafat mege lel[he]ffe*”, „*me[necnec] eget [m]ege turied?*”, „*ele menuen bethle[hembele]*”, A KT.-ben, az ÓMS.-ban, a GyS.-ban az

mint a B–C (Szűz Mária Csodája; SzMCs.), az előbbi a 13. század negyedik, az utóbbi a harmadik negyedéből való, tehát egy kéz két különböző időben keletkezett szöveget másolt (HOLLER 2013: 279–282, 329). A nem illeszkedő ragú *latotuben* is a B oldalon van, de mély hangrendű szóban az A-n és C-n nincs *-ban/-ben* rag. BENKŐ (1980: 27–28; vö. 181–183), aki a KT. és Sz. leírásakor „inkább két, mint egy kez”-et tesz fel, egyedül a *-ság/-ség* kapcsán lát lényegi különbséget. Szerinte noha „könnyen meglehet, hogy a KT. és Sz.-nak a másolói eredetileg nem egy szerző-fordítótól származó és nem teljesen azonos időben keletkezett szövegeket hoztak egybe”, ez az emlék nyelvisége szempontjából elhanyagolható, nem ok arra, hogy ne egységes szöveggént fogjuk föl. – A *-ság/-ség*-nek ez az eltérő leírása viszont cáfolja TÓTH elgondolását, miszerint a KT. és Sz.-t latin forrásokból, az őrzőkódexből egyazon szerző ad hoc fordította-kompilálta, s írta volna be a kódexbe.

igekötőkre nincs példa,⁵ ezekhez tehát nem tudunk viszonyítani, a későbből fennmaradt nyelvelmékekben viszont a lativusrag már lekopott az igekötőkről, legfeljebb egy-két igen bizonytalan adatban jöhetnének még szóba. Ehhez lásd MvS. (1410 k.): *el viuend, meg elend* 'megöl', *el futnak*; JókK. (1372 u./1448 k.): 162: *meg adak*, 55: *meg alda*, 14: *megtere*, 28: *el muluan*, 98: *el mene*, 14: *elmenne*; de: 1470: *ely amulas, megödatlan*. Az *y* azonban e Gl.-ból vett példákban (és másutt) valószínűleg hangérték nélküli, illetve íráshiba (I. D. MÁTAI 1991: 433–434). A lativusragot még tartó igekötő tehát szintén korai ómagyar nyelvállapotra utal. – Néhány toldalékos (és nem *-at/-et* képzős, ezekről l. fentebb), főleg a *t* tárgyraggal ellátott névszóban a korábbi, magánhangzót tartalmazó teljes *tő* megléte szintén a régiség jele: HB.: *halalut* (kétszer), *rezet*; KT.: *ozut, býnut*; KTSz.: *binut*; ÓMS. *buthuruth* (s vö. pl. MvS.: *azt*; JókK. 22, 32, 33, 34, 67, 158: *bewnt*, 155: *bynt*; AporK. 43: *tört*). A fentiekre, az adatokra is lásd és vedd össze a (kommentált) nyelvelmékközléseket, elsősorban B. LŐRINCZY 1953; BENKŐ 1980: passim; A. MOLNÁR 2005: passim. A KTSz. adatai közlésére pedig B. LŐRINCZY 1953: passim; BENKŐ 1980: 32–33. Ha ugyanarra a jelenségre számos adat volt, néhol elhagytam belőlük. Az összevetéshez a koraiak hiánya miatt, illetve illusztrálásra olykor használtam későbbi adatokat is. B. LŐRINCZY nyelvtanilag is teljességre törekvően, szinte minden nyelvi tényre kitérve elemezte a KT. és Sz.-t – mintája a BÁRCZI 1951 lehetett –, több rokon nyelvi és későbbi magyar adatot is használt. Így viszont a fentihez hasonló koncentráltabb, „célzott” összevetést nem nyújthattott. A magánhangzó-állomány néhány ismert és elterjedt változásával (nyíltabbá válás, labializáció stb.) az összehasonlításban, a kronologizálásban egyelőre nem foglalkoztam, mert a korai ómagyar magánhangzórendszerben e téren különösen sok az átmenet, a változás, a variáns, a helyesírási probléma.

2.4. Az mindenesetre látszik, hogy a HB., legkorábbi szövegmékkünként nyelvileg is jól elkülönül a többi itt tárgyalttól. Lásd az 1. alatt a csak a HB.-ben előforduló *m (> n)*-es nyelvtani alakokat, a *-nek* és a *-ben* rag még nem illeszkedő voltát, az *-at/-et* névszóképző mindig véghangzós alakjait stb. Egy-két alapszó HB.-beli hangalakját (részben) szintén idevonhatjuk. A HB. *achfin, archangelt* és *angelcut* jövevényszavai még az eredetieknek megfelelően vegyes hangrendűek, ugyanez(ek) a KTSz.-ban előfordulva már átmentek a hangrendi kiegyenlítődésem, sőt az *asszony* szóban a hasonulás is megtörténhetett: *angol[u]cnoc, [a]ngolucnoc aff[u]nahuz, affcu[n]noc*; hasonlóan: GyS.: *afcunnac*; OklSz.: 1240 k.: *Asscun, Ohsun*, de: *Ohzynfolua*; 1307: *Azunfalua*; JókK. 18, 19: *angyal* stb. Természetesen olykor itt is számíthatnak nyelvjárási, leírási különbségek (s az eredeti szöveg kora, a másoló módszere, a szöveg jellege is), több későbbi kódexben például az *angyal* szó még vegyes hangrendű: CzehK. 64: *angyeloknak* (de: 168:

⁵ Az ÓMS. *kyniuhhad* szaváról, amelyet korábban a 'kinyújsad'-ból metaforikusan levezetett 'kivonjad'-nak, 'szabadítsd ki'-nek stb. értelmeztek (I. TESZ. *nyújt*), kétségtelenül bebizonyítottuk, hogy – amint már NÉGYESY (1927) és MARTINKÓ (1988: 145–147) is felvetette – az a *könnyítsed* előzménye. Tehát a szóban nincs igekötő (I. A. MOLNÁR 2005: 97–102, 2011). Később láttam, hogy egy kis kiadványában VIZKELETY – bizonyára MARTINKÓ hatására – a korábban maga által (is) közölt 'kivonjad' értelmezést 'enyhítsed'-re módosította (VIZKELETY 1986: 37, 2002).

angyaloknak); LobK. 175, 177: *angelý, angeli*; HorvK. 168, 171: *angelok*, 171: *angeloknak*; stb. A HB.-en kívül a többi tárgyalt nyelvemlékünket, illetve eredetijüket viszont pusztán nyelvtörténeti alapon már nehezebb időben meghatározni, egymáshoz viszonyítani. Kodikológiai tények, a kódexekben lévő latin szövegek tartalmi jellemzői, szerzői s paleográfiai érvek alapján azonban nemcsak a HB. leírása (1195 k.) datálható szinte pontosan (l. pl. MADAS 2002: 116), hanem elég jól az ÓMS. (1300 k.) és a GyS. (1310–1330 k.) leírásának ideje is. VIZKELETY (1986: 60) a LeuvK. törzsszövegének szerzőit olyan domonkosokkal azonosította, akik a 13. század közepe táján, a század harmadik negyedének elején fejtettek ki írói, hitszónoki tevékenységet, mégpedig életük egy részében az olaszországi Orvieto városában. S BERNHARD BISCHOFF, híres kodikológus, paleográfus tanácsát is kikérve, és lényegében a magyar szakirodalommal is egyezően a szövegkezeket a 13. század harmadik negyedére, az ÓMS.-t (és a kódexbe latin szövegeket és glosszákat is beíró magyar kezeket) a század végére datálta. Mint írja, „[a magyar] betoldó kezeket semmiképpen sem datálhatjuk a 13. század utolsó évtizedeinél korábbra” (VIZKELETY 2004: 28–29, az idézet: 261). Az ÓmOlv. szerint pedig az ÓMS. „bő számítással az 1280–1310 közti évekből való” (123), amely egy 13. századi, olaszországi eredetű kódexből került elő. A GyS. kódexében a benne lévő oklevélminták, illetve az, hogy prédikációinak, prédikációvázlatainak szövege 13. századi párizsi ferences prédikációkkal (köztük e század második feléből valókkal) kapcsolható össze, lényegében szintén megerősíti a GyS. eddigi időbeli elhelyezését: 1310–1320 k. (ÓmOlv. 132). „Az azonosított szerzőkkel a gyulafehérvári kódexet sikerült a XIII. századi párizsi ferences tradícióhoz kötni. A kódex maga itthon készült, de mintapéldánya(i) a legfrissebb párizsi prédikációs anyagot tartalmazták, ami – hála a jól szervezett rendi iskolázásnak – meglepően rövid idő alatt eljuthatott a korabeli Európa legtávolabbi vidékeire is” (vö. MADAS 2002: 197–199, 201–203; az idézet: 202). MADAS egy kicsit módosítja az eddigi datálást: a 14. század első negyede (2002: 199), illetve a 14. század első harmada (2009b). Persze, ugyanakkor a GyS. második és harmadik distinctiójának a kivételével (mivel ezek valószínűleg közvetlenül az akkor lemásolt anyaghoz kapcsolódnak; bár lehet, kissé később), ezek a szövegek bizonyonnyal másolatok (szerintem a GyS. első distinctiója is), az eredetijük tehát egy-két évtizeddel vagy akár többel is korábbi lehet. Mindenesetre az is látszik, hogy a KT. és Sz. az ÓMS.-nál és a GyS.-nál nyelvileg nemigen tűnik későbbinek, sőt inkább korábbinak, ha nem is 1200 körülinek, úgy a 13. század közepére-végére tehető. Bár ez sem egyértelmű. Az ÓmOlv. (181) összefoglalóan említi, hogy „pontos korjelölő adatokra nem támaszkodhatunk”, a magyar szöveg (és az ehhez a kézhez kapcsolható latin szövegrészek) írásának jellegéről, s a KT. és Sz. helyesírási, hang- és alaktani sajátosságairól mondják, hogy a 14. század derekára vallanak, tehát e nyelvemlékünk körülbelül egy emberöltővel fiatalabb, mint a GyS. Részletesebb vizsgálatot azonban nem közölnek, így nem tudom például, a nyelvi megállapításaitak milyen tényekre alapozzák, illetve ők az eredeti és/vagy a másolat kérdésével nem foglalkoznak. Igaz, a KT. és Sz. föltehető eredetijének a BENKŐ-féle nagymértékű időbeli előrehozását sem tartom (egyértelműen) megalapozottnak. Megemlítem

még, hogy MÉSZÖLY (1956: 150) egy munkájában röviden kitér a HB. és a KT. és Sz. viszonyára, s egynehány (részben) hasonló szavukat egymás mellé állítva a kettejük közti időbeli különbséget egy századnyinak mondja.

2.5. A HB.-n kívül a többi tárgyalt szövegegmélünk, úgy tűnik, nagyjából hasonló nyelvállapotot mutat. Az összetett pedig egybefogják még az általában egységes hangjelölési, helyesírási jellegzetességek, például az *sz* hang következetes *sc*, a *cs ch*-s írása, a *t*, *d* (és az *n*, *l*) + *j* hangkapcsolat jelölésének a módja (l. KNEZSA 1962), az, hogy *e* hangok az utánuk álló *j*-vel – a felszólító módú alakokat kivéve, amelyek korábbi eredetűek – még nem olvadnak össze (pl. HB.: *Latiatuc*, *mulhotia*; KT.: *Tudýuc*, *latiuc*, *tudiuc*; KTSz.: *tamadatia*; ÓMS.: *hullothya*; GyS.: *arulatia*). Igaz, e nyelvméleink helyesírását KNEZSA (1952: 88) lényegében 12. századi jellegűnek tartja, ami egy ekkori, a kancelláriai helyesíráson alapuló nyelvmélekcsoport írásgyakorlatát örökíti át. A további vizsgálatok azonban még módosíthatnak, árnyalhatnak ezen a képen. KNEZSÁNAK (uo.) például azt a megállapítását, hogy a *d'* (*dzs* vagy *gy*) hangnak egyszerű *g*-vel való jelölését (l. pl. HB.: *Wimagguc*, *oggun*; KTSz.: *tamag* Gabr[iel]; ÓMS.: *eggen yg* fyodum, *maraggun*) a kancelláriai helyesírásban a 12. század végétől kezdve ilyen következetesen már nem használják, az OklSz.-nak az adatai nem támogatják. Például a *nagy* szó adataiban 1400-ig 44 *g*-vel, 9 *gh*-val és 3 *gy*-vel írt alak van. A *hegy* szó jóval számosabb hasonló kori adatában szintén többségben vannak a *g*-vel írtak. Ugyanakkor igen figyelemre méltó KNEZSÁNAK (1952: 88) az a megállapítása (főleg annak az első része), miszerint az ÓMS.-ban „a feltűnően sok *th*, amely teljesen XIV. századi jellegű, nyilván már a másoló kezétől származik. De alighanem ő javította át az eredeti *c*-ket is a maga korának *k*-ira”. Az ÓMS.-ban valóban gyakoribb a *k*, s ezt a másolóval azonosnak tartott egyik glosszázó is használja, de azért a KTSz.-ben *u* előtt és szó végén is van adat *k*-ra. Az viszont teljesen igaz, hogy noha a *t*-nek *th*-val való jelölése az oklevelekben a 14. század előtt is előfordul, később terjed el jobban, s az ÓMS. a henyé *h* használatában esetünkben egyedi (*t*, *s* egyszer *g* után); erre egy példánk sincs a többi Árpád-kori szövegmélünkben, az ÓMS.-ban viszont sok: *thudotlon*, *Walafih*, *aniath*, *thekunched*, *hullothya*, *olelothya*, *Kynzathul*, *werethul*, *therthetyk*, *Wegh*, *kyth*, *buthuruth*, *myth*, *thez*, *merth*, *Kegugethuk*, *anyath*; a *t* hang 19-szer *th*-val, 14-szer *t*-vel van írva. (A LaskS.-ban, egy 1433-ban leírt/másolt ötsoros, az Oltáriszentséghez szóló verses imában 17 *t* és 6 *th* van; l. pl. A. MOLNÁR 2009.) Az OklSz.-ban pedig például a *tó* szó adataiban a *t*-vel, illetve a *th*-val való írás aránya időrendben így oszlik meg: 1055–1250 (18 : 5), 1251–1300 (30 : 12), 1301–1350 (33 : 29), 1351–1400 (33 : 30), 1401–1450 (7 : 51). A *th*-s adatok – igaz, egyes szavakban, nyelvmélekekben az előfordulásuk gyakorisága részben el is térhet – említett adataink tanúsága szerint (is) az oklevelekben láthatóan a 14. századtól terjednek erősebben⁶. S még egy tényre hívnám fel a figyelmet. Az ÓMS. *egembelu* ’együtt’

⁶ HOLLER (2013: 288) – e kérdést érintő, de nem tüzetesen feldolgozó szakirodalomra (GÁCSEK 1941: 7; KNEZSA 1952: 81) építve – kitér a *t* hangnak Anonymusnál és a Tihanyi összeírásban (1211, TÖ.) található jelölésére is, s merész következtetéssel azt az ÓMS.-mal állítja párhuzamba. Az igaz, hogy Anonymusnál van *th*-s írásmód, s a *t*-s és *th*-s olykor ugyanabban a szóban is válta-

szavának a végén a lativusrag ritka *-ú/-ű (-u/-ü)* változata található, amely a véghangzó után álló finnugor *k (> γ)* lativusragból, s egy, az összevonódásukból lett *ëü* diftongus monoftongizálódásából származott (az *ë* helyén más magánhangzó is állhatott): *•γ > ëü > ũ (? > ü)*. Az ómagyar elején még a *γ (~χ)*-s spiránsos formák is megvannak: „997 el./1109: *σαυτόγ*, 1055: *azah, meneh, oh-*, 1211: *Qereh, Fedeh, Elleh* stb. ... utoljára LeuvGl.: *scukskerech*” (BÁRCZI 1958: 90). S ugyancsak a lativus raggal kapcsolatban BÁRCZI 1951: 193-ról vesd össze még például: „ÓMS. *egembelu*; 1531: *felew*... HeltKron. 87: *feló* ... *együivé* (raghalmazással), továbbá *ëgyüü, öggyüü, ësszü, összü* (MTsz.)”. Ha az ÓMS.-ban ott áll egy *ëü*-ből lett *ű (ü)*, feltűnő, hogy az azt másoló kéz glosszaként ugyanannak a hangváltzássornak egy kettővel, netán hárommal – BENKŐ (1958: 53) másod sorban rövid *ü*-s olvasattal is számol – előző fokát írja be (*scukskerech* = *szükszerü*). Különösen áll ez, ha feltesszük, hogy az ÓMS. kora a bemásolásnál vagy jó ötven évvel korábbi lehet (vö. BENKŐ 1980: 26; VIZKELETY 1986: 37). Még akkor sem árt ezt számon tartanunk, ha az első esetben egy funkcióját tekintve gyakoribb ragról, a másodikban pedig egy képzőről van szó, illetve ha az ÓMS.-ban föltehetőleg más később monoftongizálódó *ëü* és abból már monoftongizálódott *ű* egyaránt van is: *buabeleul, wyzeul; Keferu*en (vö. pl. A. MOLNÁR 2005: 81; az első két szóban BENKŐ inkább *ő*-t olvas, csak második lehetőségnek veszi fel az *ëü*-t, l. 1980: 52). S vesd össze még HB.: *keseruv*; TÖ.: *Keseru* → *Kesereu* (ÓmOlv. 74), a TÖ.-ben tehát a hitelesített tisztázatba az előző hangállapotról elsődlegesen utaló régies írásmód került, ami a helyesírás archaikusabb voltának a problémáját veti fel. S van egy másik eltérés is: az ÓMS. egy szóalakja és egy, ugyancsak a másoló és egyben a vele egyezőnek tartott glosszátor beírta hasonló szó tér el némileg. Az ÓMS.-ban a *hullothya* szó a glosszátornál *hullotta*-ként szerepel: „the werud *hullothya*”, illetve „virudnek *hullotta* mia”. Az előző egy *hullotua > hullotuja > hullotja* vagy *hullotua > hullota > hullotja* (analógiás változással), az utóbbi egy *hullotua > hullota > hullotta* változási sor eredménye (igaz, a *hullotta* igenév is lehet; *wirud* szóalak pedig az ÓMS.-ban is van). E szavak a magyar írásbeliségben az első adatok lehetnek arra, hogy az eredeti szövegnek és másolójának a nyelvjárása nem egyezik meg. Ez nem ritkaság, s akár egyazon személy nyelvhasználatában is lehetnek változatok. Épp ezért sem állítom, hogy az ismertetett paleográfiai, datálási és egyéb megállapítások az ÓMS. másolója esetében módosítandók, azt azonban jónak tartanám, ha a fenti tényeken (is) elgondolkoznánk, s azért annak a lehetőségén is, vajon az ÓMS. beírását – amely meglehetősen hanyag, s több

kozik (pl. *Toesun, Toeshun*), de a *t-s*, mint átnézőskor láthattam, sokkalta gyakoribb, különösen az elsősorban a magyarban használt szavakban (*hetumoger, ketelepataca, tucota, Tuhutum* stb.) Egyedül a latinban is élő *Thyscia* 'Tisza' esetében közölni a *th-s* alakok százalékos (75 %) arányát, hiba. Az is tény, hogy a TÖ. pizskozatának *t-s* adatait a hitelesített tisztázat többször *th-s*-ra javítja (*tava* → *thouua*, *Toma* → *Thoma*, stb.), de a *t*-vel írt adatok száma még így is jóval több, s a javítottakban is megmaradhat a *t* (*Pentuc* → *Pentec* stb.) Az ÓmOlv.-ban közölt részletekben (37–43, ill. 73–78) Anonymustól pl. egyetlen egy dominánsan magyar használatú névnek sincs *th-s* alakja (bár ez másutt nincs mindig így); a TÖ.-ben pedig itt (73–78) mindössze két *t* → *th* javítást találók: *Cet* → *Chet*, *Tencu* → *Thencu*). Ugyanakkor az egy-két, a pizskozatban is meglévő *th-s* mellett nagy többségben *t-s* adatokat látunk (*Zombot, Lomas, Fulbert, Tome, Martunus* → *Martinus, Thorsol* stb.).

másolási hiba is van benne (erre l. pl. BENKŐ 1985: 26) – az eddig vélnél nem kéne-e némileg későbbre datálni (és/ill. esetleg más kézhez kötni). VIZKELETY – akinek alapvető kutatásai során többek közt az is kiderült, hogy a LeuvK.-et Magyarországon is használták, s egy az ÓMS.-ra ugyancsak utaló latin tartalommutató, illetve alfabetikus index szintén van benne –, ezt „hosszas megfontolás” után tulajdonította ugyanannak a magyar kéznek, amelyhez ő és általában a korábbi magyar szakirodalom is az ÓMS., a Planctus, egyes latin szövegek és a glosszák egy részének a beírását kapcsolta. Ugyanakkor, persze, nyilvánvalóan nagyon is e kérdéshez tartozik, amit a következőkben ír: „A latin szövegeknek az ÓMS.-mal való azonosításánál figyelembe kell vennünk, hogy a nemzetközi tapasztalat szerint a két nyelven író scriptorok nem teljesen azonos nívójú, illetve ductusú írást használtak, amikor latinul vagy anyanyelvükön írtak, hiszen sokkal gyakrabban használták írásban a »szent nyelvet«, és a latinul írt szövegeknek nagyobb jelentőséget, méltóságot tulajdonítottak” (VIZKELETY 2004: 30–31). – Ez netán a KTSz.-re is vonatkoztatható? És néha olyan másolókkal is számolhatunk, akiknek nem a magyar volt az anyanyelve, az első beszélt nyelve.

3. Korjelző lehet az a tény is, mikor kerültek be a KT.-be a sorok fölé, illetve a margóra kisebb betűvel írt betoldások, valamint a KT.-ben és a Szalagokban szövegrészeket záró, ugyancsak utólag beírt *Amen*-ek, és vajon más kéztől, kezektől-e, mint amelyek az alapszöveget írták. Ebben a kérdésben sincs egységes álláspont. B. LŐRINCZY szerint „a KT.-n található betoldások (*noc, evt, -hot-, Amen* stb.) nyilvánvalóan más kéztől származnak, s az, hogy a betoldások vajon „a KTSz. előlapjának vagy a KT.-et követő latin szövegnek az írójától, vagy éppen egy harmadik írótól valók, nehezen eldönthető” (1953: 7). SZABÓ DÉNES (1959: 32) részben hasonlóan nyilatkozik: „a javítások más tollal írt s bizonyára más kéztől is származó egykorú betoldások, kiegészítések”. KOLTAY-KASTNER (1956: 136) viszont azt írja, hogy a KT. (KTSz.) szerzője, fordítója talán itthon írta sequentiáját, és párizsi tartózkodása alatt (ő feltesz egy ilyet) javított bele szövegébe, mert e toldások írása nem a magyar, hanem az első töredék után következő latin szöveg kurzívabb jellegével azonos. S ekkor írta a lap felső részén levő magyar szöveg végére a sequentiákban szokásos „Ament”-t. Később a MOLNÁR–SIMON-féle egyetemi nyelvemléktankönyvben az áll, hogy „A magyar kézirat két kéz írása, a betoldások talán egy harmadik kéztől származnak (1977: 53). BENKŐ (1980: 23, 27) pedig a betoldásokról azt mondja, hogy „A KT.-ben a javítások nem teljesen bizonyosan, de valószínűen más kéztől származnak”, illetve „a Töredéken és a Szalagok első lapján levő szövegzáró *Amen*-ek – még ha tényleg nem a szövegírók kezétől valók is – szövegtagolódást sejtetnek, ami mögött más-más eredetük is megbújhatnak”. VIZKELETY véleménye viszont a következő: „A korrigáló, betoldó kéz talán azonos a szöveggézzel, de utólag javított: írása vékonyabb vonalú, halványabb tintájú. Inkább tétován mint határozottan korrigált” (1984: 332). Ehhez a véleményhez csatlakozik TÓTH is: „egy egykorú, sőt valószínűleg ugyanaz a kéz” jegyezte a módosításokat (2009: 98, vö. még: 117). SZENTGYÖRGYI (2009: 414) viszont későbbieknek tartja a betoldásokat, az eddigi szakirodalom érveire hivatkozik, s még jobban kifejti a grammatikai túlbiztosítás ügyét. Magam

a korrekciókkal kapcsolatban egy stílustörténeti szempontra hívtam föl a figyelmet. A betoldások – a más, lezáró funkciójú *Amen*-t most nem tekintve – mind olyanok, hogy a szöveg nélkülük is jó, sőt mondhatnánk jobb, magyarosabb lenne. Főleg egyfajta, nyilvánvalóan a latin szövegekhez igazodó grammatikai túlbiztosítást szolgálnak: a birtokos jelző *-nak* ragját teszik ki vagy az igealak által már kifejezett személyes névmást (l. HORVÁTH 1936: 137 is). (A *-hot* betoldása teológiai szempontból is történhetett.) A latin ilyen követése pedig a magyar írásbeliségnek inkább arra a – nem a legkorábbi – szakaszára jellemző, amely nem elsősorban a magyar nyelvű szóbeli előadást, hanem az írott latin szöveget tartja szem előtt. Ezért, és mivel a KT. szövegében van egy kétségtelenül a scriptortól származó, egyidejű, a szöveghez folyamatosan illeszkedő javítás is (a téves és befejezetlen *le* szótag áthúzása), úgy gondolom, valószínűbb, ha azt tesszük föl, hogy az utólagos betoldások nem az alapszöveg másolójától, hanem később vagy akkoriban már egy másfajta stíluseszményre tekintő scriptortól származnak (A. MOLNÁR 2003: 436–7, 2005: 126). Ez akkor is állhat, ha a birtokos jelző ragja a Szalagokban általában ki van téve, s gyakran előfordul benne például birtokos jelzői személyes névmás is: *vy ignec chud[aiia]; en ...fulgam. qui [e]n cuet[egum]*; stb., s *Amen*-nel való lezárás ugyancsak található benne. (Természetesen, mivel a bejegyzések kis számúak, tehát nehezen értékelhetők, s a fordítási szokások sem kötelezőek, illetve váltakozhatnak is, azért magam sem zárom ki, hogy a betoldások utóbb ugyanattól a leírótól is származhatnak.) Egyébként a KT. „de qui legen neký atia ozut nem tud(hot)iuic” mondatába a *-hat* képző betoldása esetleg annyiban is érdekes lehet, hogy a TÓTH-tól (2009: 107) a KT. és Sz.-hoz részleges szövegpárhuzamként idézett Maximus-prédikációban a Sátán többek között ezt mondja: „Astat ecce mater, sed patrem investigare non possum” (magyarul: „Íme, itt áll anyja, de hogy ki az atya, azt nem tudhatom”). Kérdés: az őrzőkódexben lévő szövegben is benne van-e ez vagy hasonló mondat, és egy *nem tudhatom* vagy *nem tudhatjuk*-nak megfelelő állítmány? Ha összefüggést keresnénk a javításhoz, elképzelhető, hogy a javítást leíró a bemásolt szöveget igazította később az őrzőkódexbelihez vagy a Maximus-prédikáció egy (más) változatához. Másik kérdés: található-e a Szalagokon is utólagos javítások nyomai? TÓTH (2009: 99–100) szerint az alsó margón, sőt talán a sorok között már csak számos utólagos megjegyzésnek a nyoma látható, s akár az is lehetséges, hogy ezek magyarul voltak. BENKŐ (1980: 43, 182) után HOLLER (2013: 273, 281, 297) is kitér rá, hogy a KTSz. A lapjának 35. sorában a *dichev* szó fölél később kisebb betűkkel betoldottak egy *leg* képzőt, a B lapon a 27. sorhoz pedig (két vonással jelölve) a bal margóra az *ez fent* szavakat. (A B/27-en az *yfi[en]* szó szerintem nem betoldás.) Mindezek a faksimiléken is látszanak. S nem tudom, mennyiben fedi a valóságot B. LŐRINCZY ÉVÁNAK (1953: 7) a KTSz.-ről és latin szövegkörnyezetéről írt következő mondata: „Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a latin szöveg később jött létre, mint a magyar, mert helyenként a latin szöveg írója ráírta a magyar szöveg betűire”.

Összefoglalva: – ha itt részben nem is lehet „bizonyosat” mondani –, a KT. és Sz.-nak, illetve föltehető eredetijének a kronologizációját BENKŐHÖZ (és egy-két más kutatóhoz, köztük SZENTGYÖRGYIHEZ) hasonlóan magam szintén előbbre hoznám. (Legfeljebb – külön és alaposabb vizsgálat után – szerintem annak

a mértéke más.) Legkorábbi szövegemlékeinknek részemről a már említett – és jórészt a korábbi szakirodalmon alapuló – következő valószínű kronológiáját tenném fel: HB. 1195 k. (az eredeti egy-két évtizeddel is lehet korábbi), KT. és Sz. 1300 k. (vagy pár évtizeddel később, az eredeti néhány, akár öt évtizeddel korábról)⁷, ÓMS. 1300 k. (vagy egy-két évtizeddel később, az eredeti néhány évtizeddel előbb), GyS. 1310–1330 (az első *distinctio* eredetije egy-két évtizeddel korábról). Mindehhez még azt is hozzátehetjük, hogy esetünkben az „eredeti” is részben relatív értelmű. Egyes először leírt eredeti szövegek, illetve inkább bizonyos részeik, korábban már szóban szintén formálódhattak, ha „végső” formájukat az írásbeliségben is nyerték el (a HB.-re l. BENKŐ 1980: 29–30; MADAS 2002: 86), s netán olykor még a másoló is némileg módosíthatott rajtuk.

Mintegy összefoglalásképp is megismétlem tehát, hogy a tárgyalt kérdéseket elsősorban nyelvészeti és kodikológiai együttműködéssel még nyilván tovább kell kutatnunk. Magam is még gondolkodhattam volna rajtuk. Persze, ezeket a szövegemlékeinket azért is nehezebb egymástól időben „elkülöníteni”, mert a HB.-et kivéve nagyjából azonos időszakból valók lehetnek, s a korai forrásoknak sem vagyunk bővében. Egyes, például a datálással kapcsolatos tények, nyelvi jellegzetességek pedig olykor meglehetősen vegyesen fordulnak elő, illetve hiányzanak. A HB. után vagy száz évig nincs fennmaradt szövegemlékünk, s a KT. és Sz., az ÓMS. és a GyS. után is még közel ennyi idő, amíg újra megindul és már folyamatosabb lesz a fennmaradt szövegemlékek sora. S ezt az általában szóbeli előadásra szánt szövegfajtát később már a latin alap- vagy mintaszövegekhez erősebben kötődő, (fel)olvasásra való szövegek, elsősorban a kódexek váltják fel. Részben a KT. és Sz. is már ebbe az irányba mutat.

Kulcsszók: Königsbergi Töredék és Szalagjai, legkorábbi magyar szövegemlékek datálása.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód és igeidőrendszer. In: *TNyf.* I: 104–159.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet (ősmagyar kor, ómagyar kor). In: *MNyf.* 106–128, 301–351.
- AporK. = *Apor-kódex*. Közzéteszi SZABÓ DÉNES. *Codices Hungarici* 2. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1942.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.

⁷ A KT. és Sz. kronologizálását némileg módosíthatja HOLLERnek a 3. lábjegyzetben említett feltevése, miszerint a KT. és Sz. két része eredetijének a kora úgy negyedszázadnyit eltér. Az ÓAÜ. eredetije (A oldal) így vagy 25 évvel későbbi lenne a fentebb megadott időpontnál, amely az SzMCs. eredetijére vonatkozik (B és C oldal).

- BécsiK. = *Bécsi Codex*. Közzéteszi MÉSZÖLY GEDEON. Új Nyelvelméktár 1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1985. Néhány filológiai probléma az Ómagyar Mária-siralom körül. In: BÉLÁDI MIKLÓS – JANKOVICS JÓZSEF – NYERGES JUDIT szerk., *A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. 1981. augusztus 10 – 14.* Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest, 1985. 24–27.
- CzechK. = *Czech-kódex 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi: N. ABAFFY CSILLA. Régi Magyar Kódexek 4. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990.
- ÉrdyK. = *Érdy codex*. Közzéteszi VOLF GYÖRGY. Nyelvelméktár 4–5. M. T. Akadémia Könyvkiadói Hivatala, Budapest, 1876.
- ÉrsK. = *Érsekújvári kódex 1529–1531*. Közzéteszi: HAADER LEA. MTA Nyelvtudományi Intézet – MTA Könyvtár – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrg. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- GÁCSER IMRE 1941. *Az 1211. évi Tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 58. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- HOLLER LÁSZLÓ 2013. *Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről*. Nyelvtudományi Közlemények 109: 267–336.
- HORVÁTH CYRILL 1936. Hogyan szólának? *Magyar Nyelv* 32: 137–150.
- HorvK. = *Horváth-kódex 1522*. Közzéteszi: HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA. Régi Magyar Kódexek 17. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1994.
- JókK. = *Jókai-kódex XIV – XV. század*. Közzéteszi P. BALÁZS JÁNOS. Codices Hungarici 8. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- JordK. = *Jordánszky-kódex*. Közzéteszi: VOLF GYÖRGY. Régi Magyar Nyelvelmékek 5. Hornyánszky, Budapest, 1888.
- KNIEZSA ISTÁN 1952. *A magyar helyesírás története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. *A magyar helyesírás története*. 2., javított kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1962. A *t, d* hangok ősmagyar és ómagyar palatalizációi. *Magyar Nyelv* 58: 305–312.
- KOLTAY-KASTNER JENŐ 1956. A Königsbergi Töredék kérdéséhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 66: 130–7.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. A névszóragozás. In: *TNytt*. I: 259–318.
- LobK. = *Lobkowitz-kódex 1514*. Közzéteszi: REMÉNYI ANDREA. Régi Magyar Kódexek 22. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1999.
- B. LÖRINCZY ÉVA 1953. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- MADAS EDIT 2002. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen.
- MADAS EDIT 2009. Gyulafehérvári Sorok. In: MADAS szerk. 2009: 228–229.
- MADAS EDIT szerk. 2009. „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1988. *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében. Bevezetés és vázlat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- D. MÁTAI MÁRIA 1991. Az igekötők. In: *TNyT*. 1991: 433–441.
- MELICH JÁNOS 1913. A magyar tárgyias igeragozás. *Magyar Nyelv* 9: 392–399.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MNYt. = *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- A. MOLNÁR FERENC 2003. A Königsbergi Töredék vizsgálatához. *Magyar Nyelvjárások* 41: 433–440.
- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. ΑΓΑΘΑ 17. – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- A. MOLNÁR FERENC 2009. Laskai Sorok. In: MADAS szerk. 2009: 140–141.
- A. MOLNÁR FERENC 2010. Párhuzamos szótörténeti és frazeológiai vizsgálatok az Ómagyar Mária-siralomhoz és Szenci Molnár Albert szövegeihez. *Magyar Nyelv* 106: 84–90.
- MvS. = Marosvásárhelyi Sorok [1410 k.]. Közlése: SZABÓ T. 1957: 340–341.
- NÉGYESY LÁSZLÓ 1927. Igazításpróbák az Ómagyar Mária-siralom olvasásához. *Magyar Nyelv* 23: 373–379.
- OkI Sz. = *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN, szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- ÓmOlv. = *Ómagyar olvasókönyv*. Szerk. JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ. Danubia, Pécs, 1929.
- SZABÓ DÉNES 1959. *Magyar nyelvemlékek. 2. bővített kiadás*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA 1957. Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. *Magyar Nyelv* 53: 335–351.
- SzékK. = *Székelyudvarhelyi Kódex 1526–1528*. Közzéteszi: N. ABAFFY CSILLA. Régi Magyar Kódexek 15. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009. Hogyan szólának? Az első magyar vers(töredék). *Magyar Nyelv* 105: 411–429.
- SZEPES ERIKA – SZERDAHELYI ISTVÁN 1981. *Verstan*. Gondolat, Budapest.
- SZINNYEI JÓZSEF 1926. A Halotti Beszéd hang- és alaktana. *Magyar Nyelv* 22: 157–170, 229–260.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

- TNYt. I. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- TÓTH PÉTER 2009. A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata. In: MADAS szerk. 2009: 97–122.
- VÉRTES O. ANDRÁS 1956. A Gyulafehérvári Glosszák egyik latin eredetijéről. *Magyar Nyelv* 52: 349–350.
- VIZKELETY ANDRÁS 1984. A Königsbergi töredék új lelőhelye. *Magyar Könyvszemle* 100: 330–334.
- VIZKELETY ANDRÁS 1986. „*Világ világa, Virágnak virága...*” [*Ómagyar Mária-siralom*]. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- VIZKELETY ANDRÁS 2002. *Ómagyar Mária Siralom. Altungarische Marienklage.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- VIZKELETY ANDRÁS 2004. *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni kódexben. Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur im „Löwener Kodex”.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

On the dating of the Königsbergi Töredék és Szalagjai (and some other early Hungarian texts)

The paper deals mainly with the dating of the Königsbergi Töredék és Szalagjai (Königsberg Fragment and Bands, KFB), one of the earliest Hungarian texts, which remained extant as a copy. On the dating and sources of KFB new aspects have arisen lately. The author considers these aspects, too, and compares KFB with the other earliest Hungarian texts (Halotti Beszéd – Funeral Sermon, Ómagyar Mária-siralom – Lamentation of Mary, Gyulafehérvári Sorok – Lines of Gyulafehérvár). The historical linguistic analysis dates the original text of KFB to the middle or the end of the 13th century.

Keywords: Königsbergi Töredék és Szalagjai (Königsberg Fragment and Bands), dating of the earliest Hungarian texts.

A. MOLNÁR FERENC
Miskolci Egyetem